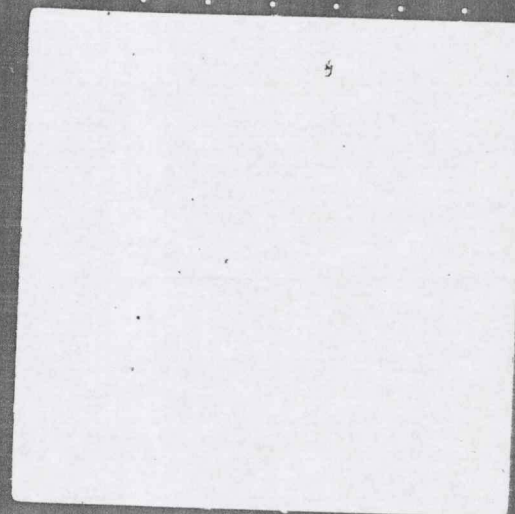

1.110526003003

ID 241

C2

15-2-2008

datum in procedure: 29 NOV. 2005

datum aanwijzing: 15 FEB. 2008

errata:

TOELICHTING

bij het besluit tot aanwijzing van
het beschermd stadsgezicht **Maria Christinawijk**
gemeente Heerlen (Limburg)
ex artikel 35 Monumentenwet 1988

Foto: Maria Christinawijk, Vrijherenberg 12

HEERLEN, MARIA CHRISTINAWIJK

De staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap en de minister van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer zijn bevoegd om gezamenlijk beschermde stads- en dorpsgezichten aan te wijzen. Het rechtsgevolg van de aanwijzing is dat de gemeenteraad ter bescherming van een stads- of dorpsgezicht een bestemmingsplan, als bedoeld in de Wet op de Ruimtelijke Ordening, vast moet stellen. In die zin kan de aanwijzing tevens een stimulans betekenen voor een te voeren ruimtelijk kwaliteitsbeleid.

In totaal zijn er in Nederland meer dan 300 beschermde stads- en dorpsgezichten met een geschiedenis die teruggaat tot vóór het jaar 1850. In het kader van het Monumenten Inventarisatie Project is ook de stedenbouw uit de periode 1850-1940 landelijk geïnventariseerd. Het besluit tot aanwijzing van Maria Christinawijk te Heerlen als beschermd stadsgezicht vloeit voort uit deze inventarisatie.

INLEIDING

Het stadsgezicht Maria Christinawijk is gesitueerd in de Limburgse gemeente Heerlen, ten noorden van de kern Heerlen en ten zuiden van Brunssum. De wijk ligt langs de doorgaande verbinding, de Heerenweg, tussen beide kernen en sluit aan op de mijnkolonie Heksenberg uit de jaren twintig van de 20^e eeuw (*zie kaart 1*).

Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd begonnen met de bouw van de Maria Christinawijk. De wijk was bedoeld voor Duits mijnpersoneel, voornamelijk beambten, die de mijnexploitatie van de Nederlanders zouden overnemen. De Duitse woningwet uit de nationaal-socialistische tijd vormde het uitgangspunt bij de stedenbouwkundige en architectonische uitwerking. Het woningbouw-complex staat ook wel bekend als de Hermann Göringkolonie, genoemd naar de Rijksmaarschalk van het Derde Rijk, die beoogde de bezette westelijke gebieden in te richten voor de Duitse oorlogsindustrie. Het oorspronkelijke ontwerp voor de wijk bestond uit twee woonwijken met daartussen een plein met monumentaal partijgebouw (*kaart 2*). Van dit plan is alleen de zuidelijke woonwijk met zo'n 240 woningen gerealiseerd. Ondanks de bouwstop in 1942 kon er langzaam doorgebouwd worden en na de oorlog is dit gedeelte voltooid (*kaart 4*). De westelijke woonwijk, het plein en het partijgebouw zijn nooit gerealiseerd.

ONTSTAAN EN ONTWIKKELING

Mijnindustrie in Limburg

Nederlandse steenkoolmijnen waren in de 19^e eeuw vooral te vinden in de overzeese gebiedsdelen. In eigen land beperkte de steenkoolwinning zich tot de abdijmijnen van Rolduc, bij Kerkrade, sinds 1816 'Domaniale Mijnen' geheten. Na 1850, toen de behoefte aan steenkool sterk toenam, werden door particulieren diverse concessies aangevraagd - en verkregen - voor nieuwe winplaatsen in Limburg, maar van exploitatie kwam weinig, onder meer door technische problemen met de afdieping van de schachten. Pas rond de eeuwwisseling kwam de steenkoolwinning daadwerkelijk op gang. De concessies waren inmiddels in handen gekomen van kapitaalkrachtige buitenlandse concerns met veel technische kennis. Deze slaagden erin om de steenkoolvoorraden te exploiteren.

De eerste steenkool kwam in 1899 omhoog in de Oranje Nassau I in Heerlen. In 1902 was het de beurt aan de Willem-Sophia in Spekholzerheide, in 1905 volgden de Laura in Eygelshoven en in 1906 de Oranje Nassau II in Schaesberg. Deze mijnen waren in handen van respectievelijk Duits-Lotharingse en Belgische particuliere concerns. Rond 1900 zag de Nederlandse overheid dat de exploitatie van de eigen energiebronnen geheel in buitenlandse handen dreigde te komen. Vooral het ministerie van Oorlog vond dit een hoogst onwenselijke situatie. In 1901 werd een wet aangenomen, die bepaalde dat het gehele Zuid-Limburgse steenkolenveld, voor zover nog niet aan particulieren in concessie gegeven, van staatswege ontgonnen zou worden. In 1902 werd bij Koninklijk Besluit de exploitatiemaatschappij 'De Staatsmijnen in Limburg' opgericht. Een jaar later werd begonnen met de aanleg van de eerste staatsmijn: de Wilhelmina in Terwinselen (tussen Heerlen en Kerkrade). Deze mijn begon in 1909 te produceren. Ondertussen was men in 1908 begonnen met de aanleg van Staatsmijn Emma te Treebeek (nu gemeente Brunssum, destijds Hoensbroek). Deze mijn begon in 1914 te produceren. In 1911 begon men met de aanleg van Staatsmijn Hendrik nabij het gehucht Rumpen (gemeente Brunssum), die vanaf 1917 produceerde. Tot slot werd in 1923 nog Staatsmijn Maurits in gebruik genomen in Geleen.

Op basis van reeds eerder vergeven concessies kwamen nog wel de particuliere mijnen Oranje Nassau III (1917, Heerlen), Julia (1929, Eygelshoven) en Oranje Nassau IV (1929, Heerlen) in exploitatie. Zie *kaart 1* voor een overzicht.

Oorlogsschade en het gebrek aan mijnwerkers (vanwege de mobilisatie) beperkte de productiemogelijkheden van de Limburgse mijnen in het begin van de Tweede Wereldoorlog. Na een moeizame start kwam de productie langzaam weer op het normale peil. Aanvankelijk bleven de Staatsmijnen en de Domaniale mijn vrij van Duits toezicht. Dit was niet het geval bij de particuliere mijnen, die bestonden namelijk uit vijandelijk Belgisch en Frans vermogen. Het beheer van de particuliere mijnen werd overgedragen met de benoeming van een 'Verwalter'. Het duurde tot 1942 toen de Verwalter ook werd belast met het beheer en de controle over de Staatsmijnen en de Domaniale mijn.

Rijksmaarschalk Hermann Göring had opdracht gegeven de economie van de bezette westelijke gebieden voor de oorlogsindustrie te exploiteren en te koloniseren. Voor de Limburgse mijnstreek betekende dit dat Duitse beamtten de mijnexploitatie van de Nederlanders zouden overnemen.

Volkshuisvesting van arbeiders

De komst van de mijnen had een grote vraag naar arbeidskrachten tot gevolg. In de gemeente Heerlen bijvoorbeeld vertienvoudigde de bevolking tussen 1891 (5000 inwoners) en 1937 (50.000 inwoners). De andere mijnstreekgemeenten, Hoensbroek, Schaesberg, Brunssum, Kerkrade, Geleen en Sittard, kenden een vergelijkbare ontwikkeling. Voor een deel van deze mensen werden speciale wijken gebouwd: de mijnwerkerskoloniën. Tot 1920 waren het vooral de mijnbouwondernemingen zelf die deze woningen bouwden, vanaf 1911 werd die taak steeds meer overgenomen door woningbouwverenigingen, die in de meeste gevallen nauwe banden onderhielden met de mijnondernemingen.

In de mijnstreek zijn tussen 1900 en 1936 tientallen mijnkoloniën gebouwd (*kaart 1*), met in totaal zo'n 11.500 mijnwerkerswoningen, een kleine duizend beamttenwoningen en een aantal (vrij)gezellenhuizen. Dat was goed voor ongeveer 40% van het mijnpersoneel. De overige 60% vond ruimte op de particuliere markt, was inwonend of forenseerde tussen het industriegebied en verder gelegen woonkernen.

De bouw van goede woningen voor arbeiders kent een idealistische oorsprong en is begonnen als een reactie op de sociale en hygiënische misstanden, die in de 19^e eeuw in de eerste industriesteden waren ontstaan. Behalve min of meer nobele motieven als bestrijding van de zedenverwildering en bevordering van de volksgezondheid, speelde bij de gevestigde orde ook eigenbelang een rol bij de aanpak van de misstanden. Goede huisvesting werkte productieverhogend. Hoewel de hervormers ook met woonblokken zouden blijven experimenteren, waren de meesten het er over eens dat een individuele woning, liefst laagbouw met een tuin, het best aan de wooneisen van de arbeider voldeed. De tuin voorzag de arbeider in verse groenten (als aanvulling op zijn loon) en afleiding. In tegenstelling tot andere industriegebieden, gold voor mijnbouwgebieden overigens dat het bouwen in grote blokken sowieso

uit den boze was, in verband met de kans op mijnschade, veroorzaakt door de onstabiele bodemsituatie in dergelijke gebieden.

Tussen 1850 en 1940 heeft zich een duidelijke ontwikkeling voorgedaan in de bouw van arbeiderswoningen. Hierbij kunnen drie fasen worden onderscheiden: de experimentele fase (tot ongeveer 1890), de fase van maatschappelijke doorbraak (1890-1910), en de fase van brede toepassing door corporaties (1910-1940).

In de eerste fase zijn het vooral de fabrikanten, die zich bezighouden met de ideale arbeiderswoningen, de zogenaamde fase van utiliteitsbouw. De ontwerpen voor de woningen en opbouw van de wijken waarin ze gegroepeerd worden, zijn van ingenieurs. Het grote voorbeeldproject is de Société des Cités Ouvrières, een project van elf industriële in de Elzas onder leiding van de textielfabrikant Jean Dollfus (1850). De ingenieur Emile Muller ontwierp nabij Mulhouse een arbeiderskolonie, die enkele decennia lang als schoolvoorbeeld van goede arbeidersbouw zou standhouden en navolging zou vinden, onder andere in de Siedlungen van de Duitse ijzerbaron Krupp. De woonhuizen waren gegroepeerd in blokjes van vier kwadranten (de Mulhouser Grundriss), rug aan rug, en tuin rondom. De woningen waren zeer degelijk, de stedenbouwkundige opzet laat zich herkennen als een dambordpatroon: overzichtelijk gegroepeerd, bijna als een militair kampement. Deze overzichtelijkheid wordt wel geassocieerd met de behoefte van de mijnbouwonderneming om controle uit te oefenen. Aan de andere kant is deze bouwwijze typerend voor ingenieursbouw: het geheel had een doelmatig en sterk utilitair karakter.

Dit verandert in de jaren tachtig van de 19^e eeuw. De noodzaak van goede volkshuisvesting en het bouwen voor arbeiders en minvermogenden krijgt een steeds breder maatschappelijk draagvlak. Dit leidt uiteindelijk tot de verankering van de volkswoningbouw in de wet (in ons land de Woningwet van 1901). Kenmerkend wordt de bemoeienis van de dan sterk opkomende beroepsgroep van architecten en de opkomst van het tuindorp. De arbeiderskolonie wordt niet langer gezien als enkel een verzameling woonhuizen, als noodzakelijke voorziening voor de arbeidsreserve van een onderneming, maar als een leefgemeenschap. Elementen als woonbeleving en identiteit krijgen een belangrijke rol toebedeeld.

Het is de architect die daar, anders dan de ingenieur, door ontwerp en stedenbouwkundige opzet vorm aan kan geven. Een nieuwe stedenbouwkundige vorm ontstaat: het tuindorp. Kenmerkend zijn de afwisselende bouw, gebogen lanen, veel openbaar groen, aandacht voor recreatie en voorzieningen, en terugrijpen op de rurale idylle. Een van de meest aansprekende voorbeelden is het door zeepfabrikant Lever gestichte Port Sunlight (1888). Maar ook in eigen land hebben we een vroeg voorbeeld in het Agnetapark van de Delftse slaoliefabrikant J.C. van Marken (1889). De experimentele tuindorpen in Engeland vormden de inspiratiebronnen voor Ebenezer Howards stedenbouwkundige bijbel *Garden Cities of Tomorrow* (1901). De tuinstad combineert de voordelen van de stad met de aangename omgeving van het platteland. Echte tuinsteden, als min of meer zelfvoorzienende organismen met een ver doorgevoerde zonering, zoals bedoeld door Howard, zijn als totaalconcept echter nauwelijks verwezenlijkt. Het Engelse Letchworth geldt als het grote voorbeeld.

Na 1910 treedt een volgende fase in de bouw van arbeiderswoningen in. De wet voorziet inmiddels in instrumenten, die woningbouwcorporaties en de bouw van arbeiderswoningen vergemakkelijken. De Woningwet van 1901 zal voor ons land en enorme impact hebben. Het betekent ook dat de woningbouw steeds losser komt te staan van de werkgevers: het bouwen van fabrieksdorpen gaat over in sociale woningbouw. Het gaat in het algemeen om grotere complexen, waarin ook voorzieningen als scholen, winkels, een badhuis en een kerk zijn opgenomen. De architecten van de woningbouwcorporaties passen elementen van de tuindorpgedachte veelvuldig toe, waarbij enkele fraaie voorbeelden zijn gerealiseerd, maar waarbij de uitbundigheid van de grote voorbeelden toch zelden wordt gehaald. Het kostenaspect, de noodzaak om de huren laag te houden, alsmede de wens van de opdrachtgevers om toch een kleine winst te maken, nopen de corporaties tot zuinigheid en een gedeeltelijke terugkeer tot min of meer rationele patronen en een hogere bouwdichtheid.

De woningbouw van de nationaal-socialisten

De ideeën uit de tuindorpfase en brede toepassing door corporaties vonden bij de nationaal-socialisten veel gehoor. Het paste feilloos in de 'Wohnungsbau- und Siedlungspolitik' van de NSDAP. Er werd teruggegrepen op de uitgangspunten van de al bestaande woningbouwcorporaties ('Heimstätten'):

iedere Duitser heeft recht op een eigen woning en een tuin. Bekrachtigd in 1920 te Weimar in het eerste 'Reichsheimstättengesetz'. De nazi's maakten handig gebruik van deze doelstelling en de Siedlung werd als volgt omschreven: 'de "Heimstättensiedlung" is de woon- en werkvorm voor de Duitse arbeiders die het hen mogelijk maakte van het heilige recht op een stukje "Heimaterde" zodanig gebruik te maken, dat het gezin daaruit gezonde kracht voor lichaam en ziel kan putten. Dankzij de exploitatie ervan zal hun levensstandaard aanzienlijk verbeteren en zal in tijden van nood gelenigd worden'.

Om veel woningen te produceren, was het belangrijk de uitvoering zo goedkoop en efficiënt mogelijk aan te pakken. Dit moest worden bewerkstelligd door een systematische overheidsbemoeienis en rationalisatie van de bouw. De NSDAP ontfermde zich daarom in de jaren dertig over alle Heimstättenbewegingen door deze formeel als orgaan aan te merken van de nationale woningbouw- en Siedlungspolitik. De bewegingen werden opgenomen in het reeds bestaande Reichsheimstätten van het Deutsch Arbeitsfront (DAF). De belangen van de staat op het gebied van volkshuisvesting werden hiermee gewaarborgd.

Op 15 november 1940 trad Hilters woningwet, de 'Führererlass', in werking. De voorbereiding van de bouwproductie na de 'Endsieg' stond hierin centraal. Verantwoordelijk hiervoor was Robert Ley, stafleider van de partijorganisatie van de NSDAP en leider van het DAF. Zijn benoeming in 1942 tot 'Reichswohnungskommissar' betekende dat hij een soort minister van Volkshuisvesting was. Bepaald werd dat in het eerste jaar na de oorlog 300.000 woningen moesten worden gerealiseerd. De volgende jaren moest dat aantal oplopen tot 600.000 woningen per jaar. Ook de bouwwijze werd gereguleerd en de Reichswohnungskommissar kon daarbij inspiratie putten uit de vele arbeidershuisvestingsprojecten in West-Europa van voor de Tweede Wereldoorlog. Zo heeft Robert Ley in correspondentie met Albert Speer aangegeven onder de indruk te zijn van de volkswoningbouw in de oostelijke mijnstreek van Nederlands Limburg.

Ley ontwikkelde uiteindelijk zes gestandaardiseerde woningtypen, de zogenaamde 'Reichseinheitliche Wohnungen' uitgaande van de 'Miet-Heschoszwohnung', de 'Eigenheim' met tuin en de 'Kleinsiedlung' woningen met schuur en land.

Met de ontwikkeling van de basisplattegronden werden de technische voorwaarden voor serieproductie geschapen. De plattegronden werden vastgelegd als 'Reichsnorm' bij sociale woningbouw en vormden het uitgangspunt voor de definitieve ontwerpen. De plattegrond en constructie van de woning waren identiek en gerationaliseerd. De architectuur van het exterieur moest de woningen, door het gebruik van lokale materialen en ambachtelijke bouwmethoden een oorspronkelijk en 'streekeigen' karakter geven.

Opvallend is dat de eengezinswoning nadrukkelijk wordt geïdeologiseerd in de woningpolitiek van de nazi's. Door 'Umsiedlung', de veelal gedwongen verhuizing naar gezonde en ruime volkswoningen die verspreid waren over het gehele Rijk, zou het 'Volk ohne Raum' vanzelf geprikkeld worden tot gezinsuitbreiding. Immers de toekomst van het Derde Rijk was gebaat bij een grote Duitse bevolkingsgroei. Grote woningen betekenden echter ook hogere bouwkosten. De financiering van de woningen was uiteindelijk haalbaar door het toepassen van uniforme woningtypen, die op grote schaal konden worden herhaald. Om de kosten verder te drukken, bevatte de nieuwe wetgeving gunstige bepalingen voor de onteigening en verwerving van de grond. De bouwwerkzaamheden zouden worden verricht door dwangarbeiders.

Hoewel bepaalde nationaal-socialistische ideeën voortkwamen uit de tuindorpgedachte (veel tuinen, aandacht voor recreatie en voorzieningen binnen de partij, teruggrijpen op de rurale idylle c.q. streekeigen karakter) betekende de stedenbouwkundige opzet feitelijk teruggrijpen op rationalisme. Vanwege efficiëntie en kostenbesparing was een strak regime ten aanzien van een doelmatige verkaveling noodzakelijk. Niettemin probeerde architecten deze ontwerpbeperkende eisen zoveel mogelijk te verzachten door middel van landschappelijke en stedenbouwkundige accenten.

Tijdens het Derde Rijk bestond er voor de stedenbouwkundige en architectonische uitwerking geen algemene rijksstijl. De toegepaste architectuur is onder te verdelen in drie stromingen. Het Nieuwe Bouwen domineerde de (oorlogs-)industriële en utilitaire werken. Gebouwen met representatieve doeleinden zoals partijgebouwen werden ontworpen in het neoclassicisme van Paul Ludwig Troost en Albert Speer. De Stuttgarter Schule tekende voor de woonwijken, ambtswoningen en partijgebouwen op minder prominente plaatsen.

De vormgeving van de Stuttgarter Schule sloot aan op de Heimatschutz-architectuur, die als uitgangspunt de regionale traditie en het harmonieus inpassen in het aanwezige landschap hanteerde. Aan de basis van de Stuttgarter Schule stonden Theodor Fischer en Paul Bonatz. In de periode 1901 en 1908 ontwikkelden zij aan de Technische Hochschule een eigen ideologie en vormuitgangspunten. Later waren Paul Schmitthenner en Heinz Wetzel verantwoordelijk voor de verdere ontwikkeling van de architectuurrichting. Feitelijk was de stroming een reactie op de modernisering en daarmee gepaard gaande verloedering van de oude samenleving met zijn samenhangende landschappen en dorpsbeelden. Het doel van de Stuttgarter Schule was een nieuwe cultuur te scheppen, die paste bij het industriële tijdperk, (rationalisatie) met als uitgangspunt de regionale identiteit. Een ideologie die uitzonderlijk goed paste binnen de nationaal-socialistische beleidsvoornemens. Aanvankelijk leek de Stuttgarter Schule onder aanvoering van Schmitthenner dan ook de gedoodverfde architectuurstijl van het Derde Rijk te worden. Schmitthenner zocht toenadering en schreef onder andere in zijn boek *Baukunst im Neuen Reich* (1934) dat de aansluiting op de traditie, de harmonie van handwerk en Werkbundidealen en het Duitse 'Volkstum' een voorwaarde was voor een toekomstige bloei van de Duitse bouwcultuur. Onenigheid met de NSDAP en openlijke kritiek op Hitlers hofarchitect Paul Ludwig Troost betekende echter in hetzelfde jaar het einde van Schmitthenners carrière.

Opmerkelijk genoeg is een zeer groot deel door de Duitse bezetter gerealiseerde projecten in Nederland uitgevoerd in de stijl van de Stuttgarter Schule. Het was Karl Gonser (1902-1979) die hier een belangrijke rol in speelde. Gonsler was lid van de NSDAP, geschoold in Stuttgart en was een tijd lang assistent van Paul Bonatz. In 1941 kwam hij naar Nederland om te werken voor de 'Abteilung Siedlung und Bauten' in Den Haag. Hij ontwierp onder meer bunkers, de Julianakazerne in Den Haag, 'Siedlungen im Kohlenbergwerksgebiet' en werd betrokken bij kustversterkingen en de Westwall.

De nationaal-socialisten kenden een hoge prioriteit toe aan de woningbouw en Siedlung-politiek. In Nederland kreeg het echter niet echt voet aan de grond. Dit had enerzijds te maken met de bouwstop van 1942 en de materiële schaarste. Anderzijds was het de heer Ringers, de 'Algemeen Gemachtigde voor de Wederopbouw', die strenge eisen stelde aan een zorgvuldige wederopbouw en de beste architecten voor nieuwbouw.

Ook was er een machtsstrijd gaande tussen Ringers en de NSB en later Rost van Tonningen, die beduidend meer te zeggen wilden hebben. Ringers was fel tegenstander van de NSB en werd later zelfs beschuldigd als een toevluchts-oord voor alle anti-NSB-gezinden.

Walter Münster, de leider van de rechtstreeks onder Seyss-Inquart ressorterende 'Abteilung Siedlung und Bauten', was niettemin voortvarend te werk gegaan. Hij liet onderzoek verrichten naar de mogelijkheden tot woningbouw in samenspraak met de 'Abteilung Planung', die onder leiding van Hermann Roloff de ruimtelijke integratie van Nederland binnen de nieuwe Duitse 'Groszraum' wilde organiseren. Uiteindelijk richtte Münster in 1941 de Algemeene Volksvesting NV (AVNV) op, om op persoonlijke titel via deze pseudo-woningcorporatie volkshuisvestingsprojecten naar Duits voorbeeld te ontwikkelen.

Echter, toen in 1943 het Duitse leger grote nederlagen leed en Duitse steden zwaar getroffen werden door de geallieerde bombardementen, betekende dit het einde van de groots opgezette woningbouwpolitiek. Het enige bouwproject dat de AVNV in Nederland van de grond kreeg, was de modelwijk voor Duits mijnpersoneel in Heerlen. Het project gold als 'kriegswichtige Wohnungsbau', zo was het project immers al in 1940 door de 'Generaal Bevollmächtigte für die Bauwirtschaft' (GB-Bau) aangemerkt. Een bevestiging dat de steenkolen uit de Limburgse mijnen van belang waren voor de Duitse oorlogsindustrie.

Voorbereidingen voor een Siedlung in Heerlen

Om de plannen voor Heerlen te concretiseren, ging Walter Münster op onderzoek uit. In 1941 bezocht hij Aken-Burscheid en Aken-Beverau, Heimstätten gebouwd door de 'Gemeinnützige Aktien-Gesellschaft für Angestellten-Heimstätten' (GAGFAH) in Berlijn. De toepassing van de 'reichseinheitliche' woningtypen in deze Siedlungen wekte zijn belangstelling. Münster nam contact op met Friedrich Eimler, leider van GAGFAH. Eimlers aandacht was getrokken en hij stuurde Münster documentatie van de Akense wijken en verwees hem naar een Siedlung in Krefeld an Niederrhein. Deze in aanbouw zijnde Siedlung kreeg woningen opgetrokken in 'Hollandse stijl'. Eimler stelde dit als voorbeeld voor Heerlen, waar de nieuwe woonwijk 'uiteraard een Hollands karakter' zou krijgen. Uiteindelijk besloot Münster de GAGFAH in te schakelen bij de begeleiding van de bouw van de woonwijk in Heerlen.

Voor Heerlen had Münster een terrein aan de Brunssummerheide op het oog, ten noorden van de mijnkolonie Heksenberg (*kaart 3*). De NSDAP zou zorg dragen voor het verwerven van het bouwterrein en vroeg daarvoor om een ruw bouwplan en plattegronden. Architecten Karl Gonser en Hans Georg Oechler van de 'Abteilung Siedlung und Bauten' ontwierpen een eerste voorstel dat bestond uit vrijstaande woningen, rijtjeswoningen en twee-onder-één-kapwoningen. Beide architecten kwamen voort uit de Stuttgarter Schule, de architectuurstroming die bij uitstek de traditionalistische wensen van Eimler en Münster kon verwezenlijken. Gonser is overigens voor een groot deel verantwoordelijk geweest voor de aanwezigheid van deze stroming in Nederland ten tijde van de bezetting.

Het uitbreidingsplan van Heerlen bemoeilijkte de verwerving van het terrein. Daarin stond dat een deel van het geprojecteerde plangebied niet bebouwd mocht worden, tevens bevonden zich op het perceel enkele illegale woningen. Uitvoering was alleen mogelijk met toestemming van de burgemeester van Heerlen, de anti-Duitse W.G. van Grunsven. Niettemin werd pro forma de wettelijke procedure gevolgd, de gemeente Heerlen en de eigenaar van de gronden, stichting Thuis Best, konden hier weinig tegenin brengen. De illegaal gebouwde woningen werden onteigend en de AVNV zorgde voor de schadevergoedingen. De GAGFAH werden samen met het 'Baubüro' in Heerlen, een onderafdeling van de Abteilung Siedlung und Bauten, belast met de dagelijkse leiding over het project. Via een aanbesteding werd bouwbedrijf Ostbau van A. Knijff uit Rotterdam aangesteld als hoofdaannemer. Enkele tientallen arbeidskrachten die aanvankelijk op transport zouden worden gesteld naar Duitsland, konden door tussenkomst van de directie van de Oranje-Nassaumijnen in Heerlen te werk worden gesteld. De meesten waren afkomstig uit Heerlen en omgeving. Zij begonnen met de bouw van barakken voor de overige werkkrachten afkomstig uit heel Nederland.

Maria Christinawijk

Het uiteindelijke stedenbouwkundige ontwerp voor de Maria Christinawijk lijkt weinig overeenkomst te hebben met de eerste voorstellen van Gonser en Oechler. Waarschijnlijk hebben efficiëntie en kostenbesparing de twee genoodzaakt over te gaan tot lange huizenrijen met een hogere woondichtheid.

In het stedenbouwkundig ontwerp voor de Siedlung was wel ruimte voor een langwerpig plein als een ruim opgezet centrum, gesitueerd tussen woongedeeltes in westelijke en zuidelijke richting (*kaart 2*). De westelijk gelegen wijk zou een ontsluiting krijgen naar het centrale plein door middel van een poortgebouw. De zuidelijke gelegen wijk zou worden ontsloten door twee wegen en deze vormen een directe verbinding tussen het woongedeelte en het plein. Een brede as door de zuidelijke wijk kende een (visuele) afsluiting door beëindiging in het op het centrale plein gelegen, monumentale partijgebouw. De gebouwen rondom het plein waren bestemd voor politieke en bestuurlijke activiteiten zoals partijmanifestaties en exercities. Dit politieke hart van de wijk, dat evenals de woningen ten noorden en westen ervan nooit gerealiseerd is, zou worden omsloten door woningen voor de 'Volksgemeinschaft'. Woningstroken die evenwijdig aan elkaar liggen, werden afgewisseld door u-vormige bouwblokken die naar de straatzijde open waren. De uitwerking conform de gestelde uitgangspunten ten aanzien van het Hollandse karakter, moest tot uiting komen in het architectonische ontwerp. Gonser en Oechler kozen daarom voor de toepassing van baksteen met architectonische 'streek-eigen' accenten zoals Hollandse trap- en klokgevels, Hollandse kruisvensters en Vlaamse gevels. Hitlers woningwet bepaalde de standaardmaten, die aangehouden dienden te worden bij de woningbouw. Het doel was vooral kinderrijke families in de wijk onder te brengen. Dit betekende grote slaapkamers en kleine woonkamers. Vanwege oorlogsdreiging werd bij de bouw uitgegaan van schuilvoorzieningen, die in de kelder moesten worden aangebracht.

Het realiseren van de zuidelijke woonwijk, 240 woningen, betrof de eerste bouwfase. Vervolgens zouden het partijgebouw en de westelijke woonwijk volgen. Ondanks de prioriteit die aan de bouw werd gegeven, was het niet eenvoudig goed bouw materiaal te vinden. De GB-Bau in Den Haag voerde hier een scherpe regie over. Uiteindelijk zou er materiaal vrijkomen na de sloop van een deel van een woonwijk aan de kust, vanwege de aanleg van de verdedigingswerken van de Atlantikwall. In 1943 waren 95 woningen gereed. Er waren plannen om in het najaar van dat jaar Duitse evacués, als gevolg van de bombardementen van de geallieerden op Duitsland, in de wijk onder te brengen. Na Dolle Dinsdag echter stokte de bouw, veel arbeiders kwamen niet meer opdagen of meldden zich ziek, uiteindelijk werd de bouw gestaakt.

Niettemin werden 240 woningen na de Duitse capitulatie voltooid (*kaart 4*). De werkzaamheden werden uitgevoerd door dezelfde arbeidskrachten als tijdens de bezetting.

Na de oplevering van de 240 woningen in 1947 werd de wijk officieel omgedoopt tot Maria Christinawijk. De Staatsmijnen waren inmiddels eigenaar geworden en de wijk werd bewoond door mijnpersoneel. Later werd het beheer door de Stichting Thuis Best overgenomen. De woningen waren niet echt in trek, ze weken in veel opzichten af van het woningtype dat in de omgeving gebruikelijk was, onder meer door de gesloten architectuur van de gevels, de krappe woonkamer en de ruime slaapkamer, de afwijkende plafondhoogte en de als schuilkelder ingerichte bergruimte. Hoewel de wijk officieel werd omgedoopt tot 'Maria Christinawijk' hielp de bijnaam 'Herman Göringkolonie' ook niet mee aan een positief imago. In de jaren zeventig werd de wijk door de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (E.G.K.S.) geaccepteerd als experimenteel verbeteringsproject. Dit betekende dat de wijk was gered voor de ondergang.

Ten tijde van de renovatie was het AZL te Heerlen eigenaar van de 240 woningen in de Maria Christinawijk. In 1996 zijn de eigendomsverhoudingen zodanig veranderd, dat nog circa 10 woningen in eigendom zijn van een makelaar, die tevens 45 woningen beheert voor andere eigenaren. De overige woningen zijn verkocht.

HUIDIG RUIMTELIJK KARAKTER

Ligging en stedenbouwkundige aanleg

De Maria Christinawijk heeft een redelijke centrale ligging ten opzichte van steenkoolmijnen van de oostelijke mijnstreek (*kaart 1*). De Oranje Nassau IV lag op een steenworp afstand van de wijk, enkel het talud van het voormalige mijnspoor en de voormalige mijnsteenbergruimte herinneren nog aan de mijnindustrie in dit gebied.

De mijnsteenbergruimte is vanaf diverse invalshoeken zichtbaar vanuit de Maria Christinawijk, wat voor Nederland bijzonder is te noemen. Oostelijk van de Maria Christinawijk ligt een grote zandafgraving, direct ten zuiden van de Maria Christinawijk ligt de mijnkolonie Heksenberg (*kaart 6*). Deze kolonie van bijna 200 woningen uit 1928 is gebouwd door Ons Limburg voor Thuis

Best met een garantiecontract van de Oranje Nassau Mijnen. Met de realisatie van de Sint Gerardus Majellakerk in 1938 (architect Boosten) was er sprake van een eigen parochie in het gebied.

Het oorspronkelijke plan voor de Maria Christinawijk is slechts gedeeltelijk gerealiseerd. Niettemin geven de stedenbouwkundige aanleg en de gerealiseerde 240 woningen een goede indruk van de oorspronkelijke plannen. Het grootste deel bestaat uit een rationele opzet, aangesloten rijen woningen langs tussenstraten, die loodrecht zijn gesitueerd op de Hindestraat. De woningen hebben een zadeldak, dat met nokrichting evenwijdig aan de tussenstraat is gesitueerd. Ten zuiden van de wijk sluiten u-vormige bouwblokken direct aan op de oude kolonie Heksenberg en creëren een hofjessfeer. De Hindestraat is een brede as in de wijk en was bedoeld als de toegangsweg naar het hoger gelegen, centrale plein met zichtlijn op het beoogde monumentale partijgebouw (*kaart 5*). Een grasstrook met bomenrij markeert de lichtglooiende ligging van de weg. De bebouwing aan de Vrijherenberg ligt op het hoogste punt en vormt een gesloten, imponerende gevel, die duidelijk als pleinwand is ontworpen. De bebouwing is massiever van uiterlijk vanwege de vanuit de gevel doorlopende dakkapel, in Nederland bekend als de zogenaamde Vlaamse gevel. Het statige karakter wordt versterkt door het hoogteverschil te overbruggen met een doorlopende hardstenen stoep voor de woningen met kleine natuurstenen zuilen en kettingen, verbonden met stalen stangen. Waar de Hindestraat en Vrijherenberg samenkomen, is gebruikgemaakt van haaks gesitueerde kopbebouwing met klokgevels. Dit stedenbouwkundig accent geeft de pleinwand een karakteristieke uitstraling.

Hoewel het plein niet is gerealiseerd, is nog wel sprake van een grote open ruimte direct ten noorden van de Maria Christinawijk. De vrije ligging aan deze zijde (met 'pleinwand' Vrijherenberg) is van groot belang voor de uitstraling en beleving van de wijk (*kaart 5*).

Om de rationele verkavelingopzet te doorbreken, zijn ook in andere delen stedenbouwkundige accenten door middel van architectonische vormgeving toegepast. Vanuit de mijnkolonie Heksenberg is fraai zicht op de uitkragende, gecombineerde klok- en trapgevel aan de Buschkensweg (zichtlijn vanuit Reestraat) en de trapgevel boven het poortgebouwtje aan de Elandstraat (zichtlijn vanuit Buschkensweg).

De hoogteverschillen in de wijk worden overbrugd met taluds en trappen. Het gebruik van de typologie en de omgang met de terreingesteldheid illustreren de ontwerpwijze van de Stuttgarter Schule, waar beide architecten hun opleiding volgden. Ondanks de beperkte middelen is geprobeerd variëteit aan te brengen.

Tijdens de renovatie in de jaren zeventig is de infrastructuur van de wijk veranderd en zijn enkele garages en bergingen bijgebouwd. Ten behoeve van de privacy van de bewoners is het gemeenschappelijke pad langs de gevels verwijderd. De tussenstraten van de wijk zijn zorgvuldig 'in stijl' afgesloten van de doorgaande Heerenweg door middel van poortjes en muren.

Woningtypen en architectonische uitwerking

De woningen in de Maria Christinawijk zijn gebaseerd op drie 'Reischeinheitliche' standaardtypen, per type bestaan weer kleine variaties wat indeling en raamtypen betreft. Voor de maatstaven destijds zijn het relatief grote en hoge woningen. Voor sommige woningen is door middel van maatwerk een speciaal ontwerp vervaardigd. De typen zijn aangeduid als:

- type R-E-I⁵: oneven nummers Pelikaanstraat, Adelaarstraat, Hermelijnstraat, Vrijherenberg;
- type R-E-II⁶: Elandstraat (1-19, 29-47 en 57-77) en oneven nummers Hindestraat;
- type R-E-III⁶: Elandstraat (21-27, 49-55, 81-99) en even nummers Buschkensweg, Pelikaanstraat, Adelaarstraat, Hermelijnstraat.

Elandstraat 79 is een bovenwoning, het betreft hier een poortgebouw met aan weerszijden trapgevels.

De ligging van de keuken is verschillend. Bij sommige typen direct aan de voorgevel vanuit de gang bereikbaar, bij andere typen in het verlengde van de gang aangebouwd aan de achtergevel. De verdieping omvat twee slaapkamers en een douche, de tweede verdieping (zolder) omvat een kleine zolderberging en twee slaapkamers. De vliering ligt boven de tweede verdieping in de steile dakruimte. Onder het gehele vloeroppervlak ligt een kelder, die onder meer als opslag- en voorraadruimte diende. De verzwaarde stalen deur laat zien dat de kelder ook was ingericht als schuilkelder. Aan de randen is de deur afgezet met rubber als voorzorgsmaatregel tegen een eventuele gasaanval.

Op de aangrenzende delen met de burens zijn de muren van de kelder dunner, daar was het mogelijk een doorbraak te forceren en te vluchten bij bombardementen en instortingsgevaar.

Het uiterlijk van de woningen is een samenspel van de vormtaal van de Stuttgarter Schule gecombineerd met het streven naar een regionaal Hollands karakter. Op enkele belangrijke locaties zijn 17^e-eeuwse klok- en trapgevels of een combinatie hiervan te zien. De baksteen, vechstenen van het rivierveld de vecht, is als keuze opmerkelijk te noemen, gezien de zeldzaamheid van de steen. Desondanks is de architectuur overwegend sober, gesloten en solide van karakter. Het muuroppervlak van de zijgevels is zeer groot, er zijn maar weinig ramen toegepast. De Maria Christinawijk vormt als geheel een mooi contrast met de kleinschaligheid en rode daken van de kolonie Heksenberg.

Bij de renovatie in de jaren zeventig zijn de woon- en keukenruimte uitgebreid. Verder zijn verbeteringen aangebracht ten aanzien van centrale verwarming en sanitair. De oude kozijnen met roedeverdeling zijn vervangen door kunststofkozijnen. Ook de huizen met Hollandse klokgevel hebben geen Hollandse kruiskozijnen meer. Aan de pleinzijde heeft de dakkapel met front, roedeverdeling en wangen plaatsgemaakt voor een sobere kunststof uitvoering. Slechts enkele huizen in de wijk hebben nog een dakkapel met houten draairamen bekroond met fronton, ook hier zijn de meeste echter vervangen door kiepramen met kunststofkozijnen. De architectonische uitstraling heeft wat dat betreft aan kwaliteit ingeboet, niettemin heeft de wijk zijn bijzondere uitgesproken karakter weten te behouden.

BEGRENZING

De begrenzing van het beschermd stadsgezicht Maria Christinawijk volgt de wegen Heerenweg, Buschkensweg, Elandstraat en de achterzijde van de woningen (grenzend aan het zandafgravingsgebied) langs de Elandstraat. Bij de Vrijherenberg is een open ruimte bij het gezicht betrokken vanwege het belang voor de ruimtelijke uitstraling en beleving van de als pleinvand ontworpen façade van de wijk.

De exacte begrenzing is weergegeven op de bijgevoegde begrenzingskaart, MSP/58/07.

WAARDERING

In tegenstelling tot de bedrijfsopstallen van de mijnen, zijn de meeste koloniën in de mijnstreek bewaard gebleven. Bij de mijnkoloniën zijn duidelijk fasen van ontwikkeling te herkennen, van experimenteel en utilitair tot de brede toepassing door corporaties van het tuindorpconcept.

De Maria Christinawijk is een unieke aanvulling: woningbouw voor arbeiders conform de uitgangspunten van de nationaal-socialistische woningbouw- en Siedlungpolitiek. Gezamenlijk bieden zij een boeiend overzicht van de woningbouw voor arbeiders aan het einde van de 19^e en de eerste helft van de 20^e eeuw.

De structuur, bestemming en verschijningsvorm van de Maria Christinawijk zijn verbonden met een specifieke en historische ontwikkeling, namelijk de woningwet van Hitler voor gestandaardiseerd bouwen en het voorrang verlenen aan woningbouw voor in de oorlogsindustrie werkzame arbeiders. De Maria Christinawijk is centraal gesitueerd ten opzichte van enkele belangrijke mijnterreinen. De wijk neemt een zeer markante plaats in langs de verbindingsweg (Heerenweg) van Heerlen naar Brunssum, met name door situering op het hoogste punt van deze lange hellende weg en het onbebouwde gebied ten noorden van de wijk. Mede daardoor is de ruimtelijke werking van de imponerende, oorspronkelijke pleingevelwand met accenten als Hollandse klokgevels optimaal.

De stedenbouwkundige en architectonische uitwerking laat de traditionele ontwerptraditie zien van de Stuttgarter Schule in combinatie met de uitgangspunten van de nationaal-socialistische woningbouw en Siedlungpolitiek.

NADERE TYPERING VAN DE BESCHERMEN WAARDEN

De Maria Christinawijk bezit cultuurhistorische waarden als bijzondere uitdrukking van een sociaal-economische en bestuurlijke ontwikkeling: overname en uitbreiding van de exploitatie van de Limburgse mijnen door Duitse beambten, ten behoeve van de Duitse oorlogsindustrie tijdens de Tweede Wereldoorlog.

De Maria Christinawijk is als beoogde kinderrijke modelwijk voor Duitsers een herinnering aan de opdracht over te gaan tot kolonisatie van de bezette westelijke gebieden met als doel continuïteit van het bestaan van het Derde Rijk in de naoorlogse periode te waarborgen.

De wijk is van belang als bijzondere uitdrukking van een technische en functionele ontwikkeling: de mogelijkheid tot geïndustrialiseerde bouw en de gestandaardiseerde woningontwerpen en normen volgens Hitlers woningwet.

De stedenbouwkundige waarden worden bepaald door het belang van het gebied voor de geschiedenis van de ruimtelijke ordening en stedenbouw: de bouw van een Siedlung met woonwijken, plein (exercitieterrein) en partijgebouw.

De stedenbouwkundige en architectonische uitwerking is van belang vanwege de toepassing van de ontwerptraditie van de Stuttgarter Schule in combinatie met de uitgangspunten van het 'streekeigene' (c.q. Hollandse karakter), zoals bepaald door de nationaal-socialistische woningbouw en Siedlung-politiek.

De Maria Christinawijk is van belang vanwege de hoogwaardige ruimtelijke, esthetische en/of functionele kwaliteiten, op basis van een herkenbaar stedenbouwkundig concept. Van het oorspronkelijke plan zijn 240 woningen gerealiseerd, de stedenbouwkundige structuur van dit deel verkeert nog in authentieke staat.

Het gebied is van belang wegens de herkenbaarheid en gaafheid van de oorspronkelijke historisch-ruimtelijke structuur, bebouwing en functionele opzet als geheel, en wegens de architectonische herkenbaarheid van de oorspronkelijke bebouwing.

De wijk is uniek wegens de verschijningsvorm vanuit historisch ruimtelijk stedenbouwkundig en functioneel oogpunt. De wijk is zeldzaam, omdat het het enige gerealiseerde onderdeel is van de Siedlung-politiek van de Duitse bezetter tijdens de Tweede Wereldoorlog.

De wijk is van uitzonderlijk belang vanwege de zeldzaamheid van de cultuur-historische waarden.

RECHTSGEVOLG VAN DE AANWIJZING

Ter effectivering van de aanwijzing van een beschermd stads- of dorpsgezicht moet ingevolge artikel 36 van de Monumentenwet 1988 een bestemmingsplan worden opgesteld. De toelichting op de aanwijzing kan daarbij voor wat het beschermingsbelang betreft als uitgangspunt dienen. Doel van de aanwijzing is de karakteristieke, met de historische ontwikkeling samenhangende structuur en ruimtelijke kwaliteit van het gebied te onderkennen als zwaarwegend belang bij de toekomstige ontwikkelingen binnen het gebied. De aanwijzing beoogt op die wijze een basis te bieden voor een ruimtelijke ontwikkeling die inspeelt op de aanwezige kwaliteiten, daarvan gebruikmaakt en daarop voortbouwt.

In het aanwijzingsbesluit is bepaald in welke mate de vigerende bestemmingsplannen aan het beschermingsvereiste voldoen.

BRONNEN

- E. Agricola (1995), 'Een modelwijk voor kinderrijke gezinnen; de Maria Christinawijk in Heerlen'. In: *Een geruisloze doorbraak; de geschiedenis van architectuur en stedenbouw tijdens de bezetting en de wederopbouw van Nederland*.
- K. Bosma (1995), 'De Stuttgarter Schule, alledaagse architectuur van het nationaal-socialisme'. In: *Een geruisloze doorbraak; de geschiedenis van architectuur en stedenbouw tijdens de bezetting en de wederopbouw van Nederland*.
- N. Bullock en J. Read (1985), *The movement for housing reform in Germany and France 1840-1914*. Cambridge University Press.
- R. Dieteren (1951), *Veertig jaren arbeiderswoningen in Limburg: Ons Limburg 1911-1951*.
- A.E. Dinger (1921), 'Arbeidershuisvesting in de Mijnstreek'. In: *Tijdschrift voor Volkshuisvesting 1921*, I en II.
- J.M.Q. Goes (1981), *De arkadiese utopie, Rooms Katholieke planologische intenties in de Mijnstreek, 1905-1934*. Amstelveen, scriptie VU.
- Inventarisatie Mijnmonumenten, Limburg 1979.
- J.C.G.M. Jansen (1998), *Heerlen: marktcentrum, mijnstad, agglomeratie*.
- Provincie Limburg: *MIP-rapport Landgraaf*.
- J.F.R. Philips (1993), 'Op zoek naar wat eens een mijnstreek was.... Welke monumenten herinneren ons nog aan de Nederlandse mijnindustrie?'. In: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, deel XXXVIII, 1993.
- T. Pollmann, *Biografie van dr. J.A. Ringers, vader van de wederopbouw* (werktitel), verschijnt medio 2006.

- C.E.P.M. Raedts (1974), *De opkomst, de ontwikkeling en de neergang van de steenkolenmijnbouw in Limburg*.
- Rijksdienst voor de Monumentenzorg, K. Volkers. *Concepttoelichting beschermd dorpsgezicht Mijnkoloniën Brunssum*, 2005.
- J.C.J.M. Starmans en M.M.R. Daru-Schoemann (1990), *Industrieel Erfgoed in Limburg; verslag van een onderzoek naar onroerende en roerende industrieel-archeologische relikten*.
- N.H.M. Tummers (1974), *Carboonkolonisatie*. In: Wonen-TABK 1974-11.
- A. van der Woud (1997), *Waarheid en karakter: het debat over de bouwkunst 1840-1900*.
- J.M.A. Zoetmulder (1936), 'De huisvesting van de mijnwerkers'. In: *40 jaren spoor en mijnen in Zuid Limburg 1896-1936*.

Kaarten

1. Overzichtskaart. Ligging van de voormalige mijnterreinen en -koloniën in de oostelijke mijnstreek, RDMZ 2002.
2. Oorspronkelijk ontwerp van de Duitse architecten Gonser en Oechler. Centraal ligt een plein met partijgebouw omgeven door twee woonwijken. In: K. Bosma en Cor wagenaar (red.), *Een geruisloze doorbraak; de geschiedenis van architectuur en stedenbouw tijdens de bezetting en de wederopbouw van Nederland*, Rotterdam 1995.
3. De omgeving in 1935. Het plangebied betrof het hoger gelegen, open terrein tussen de mijnkoloniën Versliënbosch en Heksenberg. Bonnekaartnummer 763, verkend in 1935. Uitgave 1937. Schaal 1:25.000.
4. De omgeving omstreeks 1955. Als enige onderdeel van het oorspronkelijke plan is de zuidelijke woonwijk gerealiseerd. Bonnekaartnummers 60 D, verkend in 1955 en 62 B, verkend in 1956 en 1957.

5. Waarderingskaart, RDMZ 2005.
6. Luchtfoto: Maria Christinawijk. Bron: Gemeente Heerlen.

COLOFON

Uitgave: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist 2005

Onderzoek en tekst:

- Provincie Limburg
- RDMZ, ing. P.J. Timmer met ondersteuning van drs. A.M. Blom

De publicatie 'Een modelwijk voor kinderrijke gezinnen' (E. Agricola (1995)) vormde voor een groot deel de basis voor de inhoud en tekst van deze toelichting.

Begrenzingskaart: RDMZ, drs. N.H. van Diepen

Overzichtskaart: RDMZ, drs. H.C. de Groot

Waarderingskaart: RDMZ, drs. B.A.R.T. Broex

Foto omslag: RDMZ

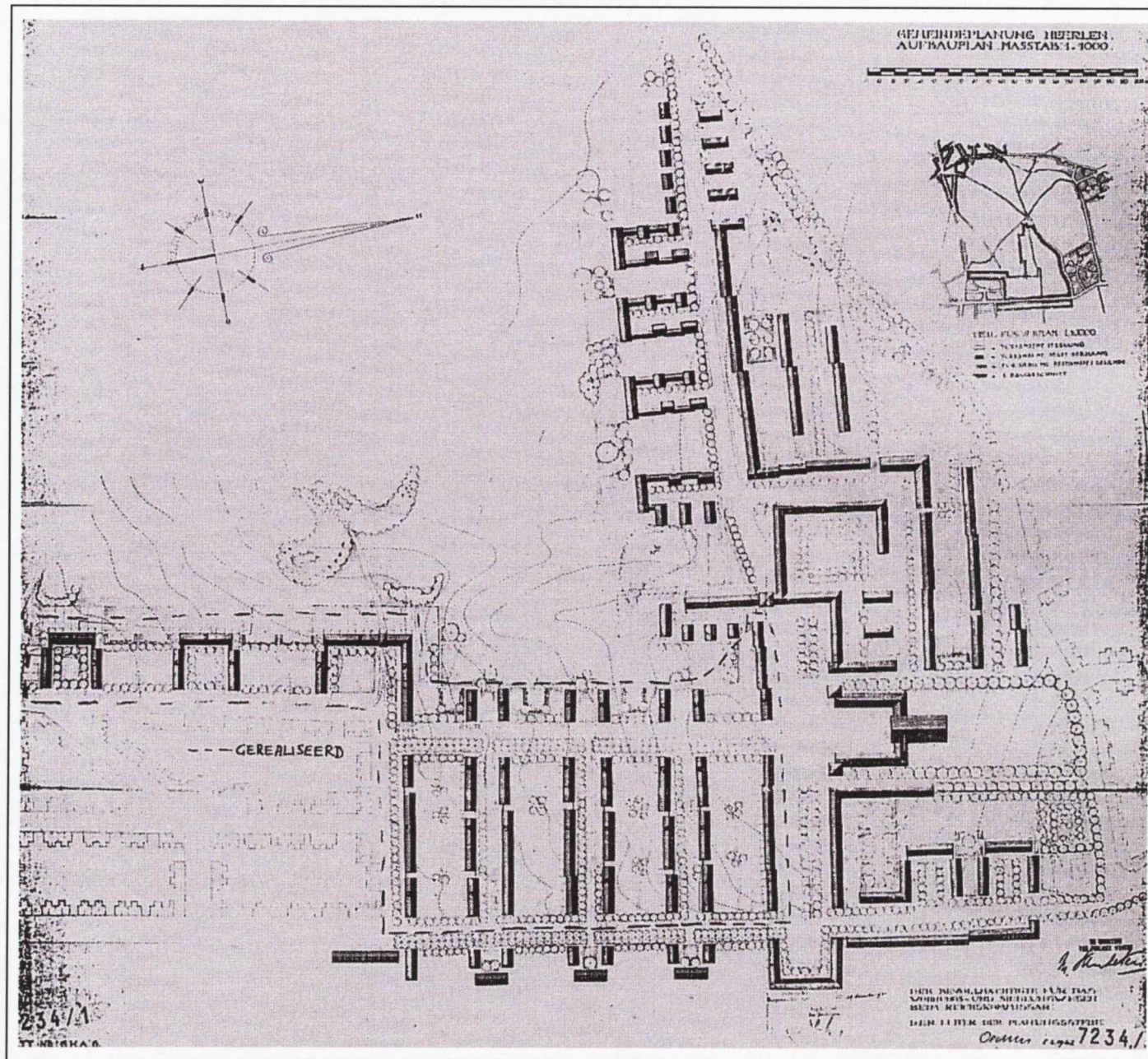
Redactie: RDMZ, drs. E.B. Manuel

PRODUCTIE

RDMZ/Drukkerij Kerckebosch bv, Zeist

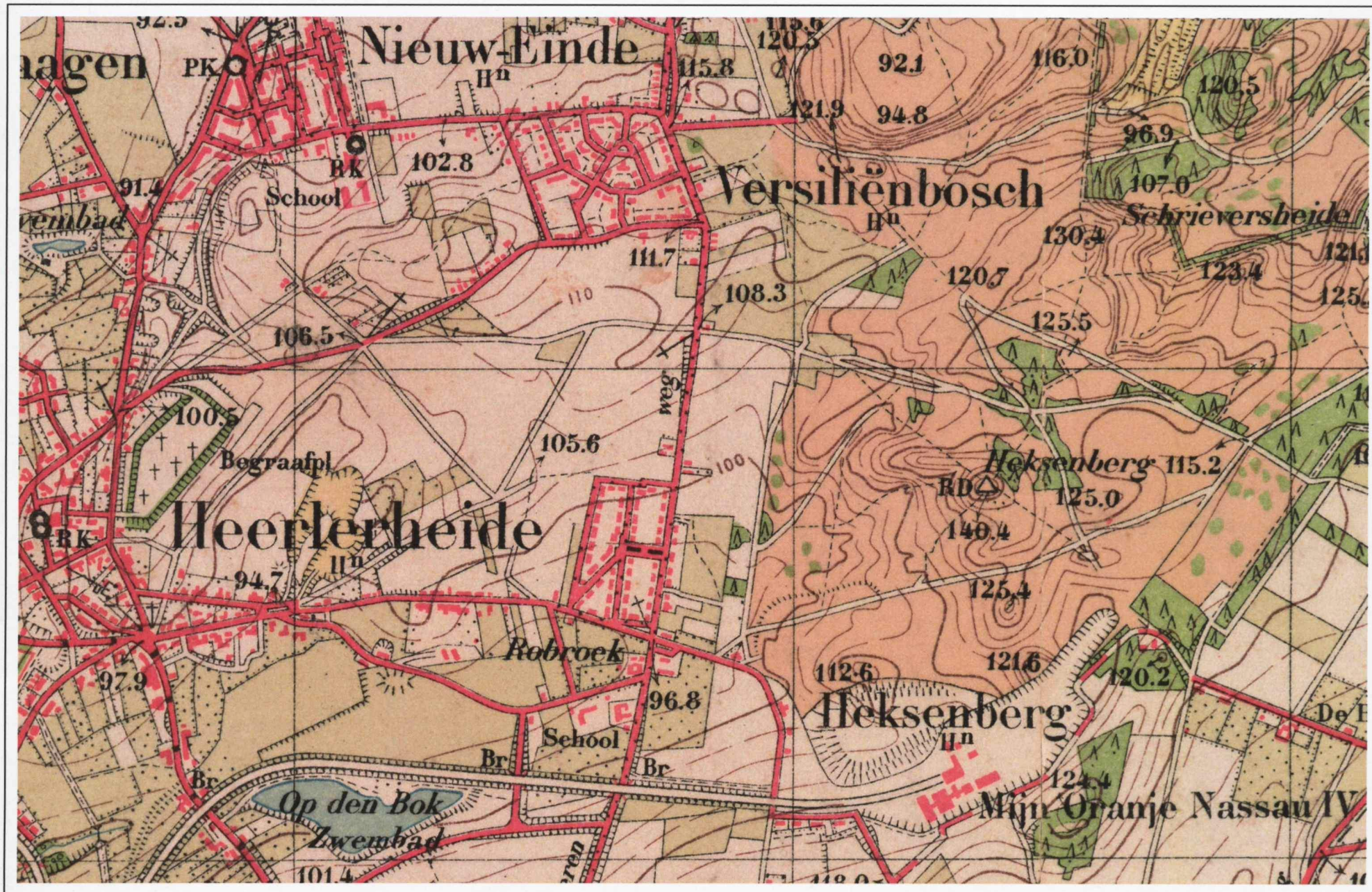
BIJLAGEN

1. Overzichtskaart.
2. Oorspronkelijk ontwerp van de Duitse architecten Gonser en Oechler.
3. De omgeving in 1935.
4. De omgeving omstreeks 1955.
5. Waarderingskaart.
6. Luchtfoto: Maria Christinawijk.

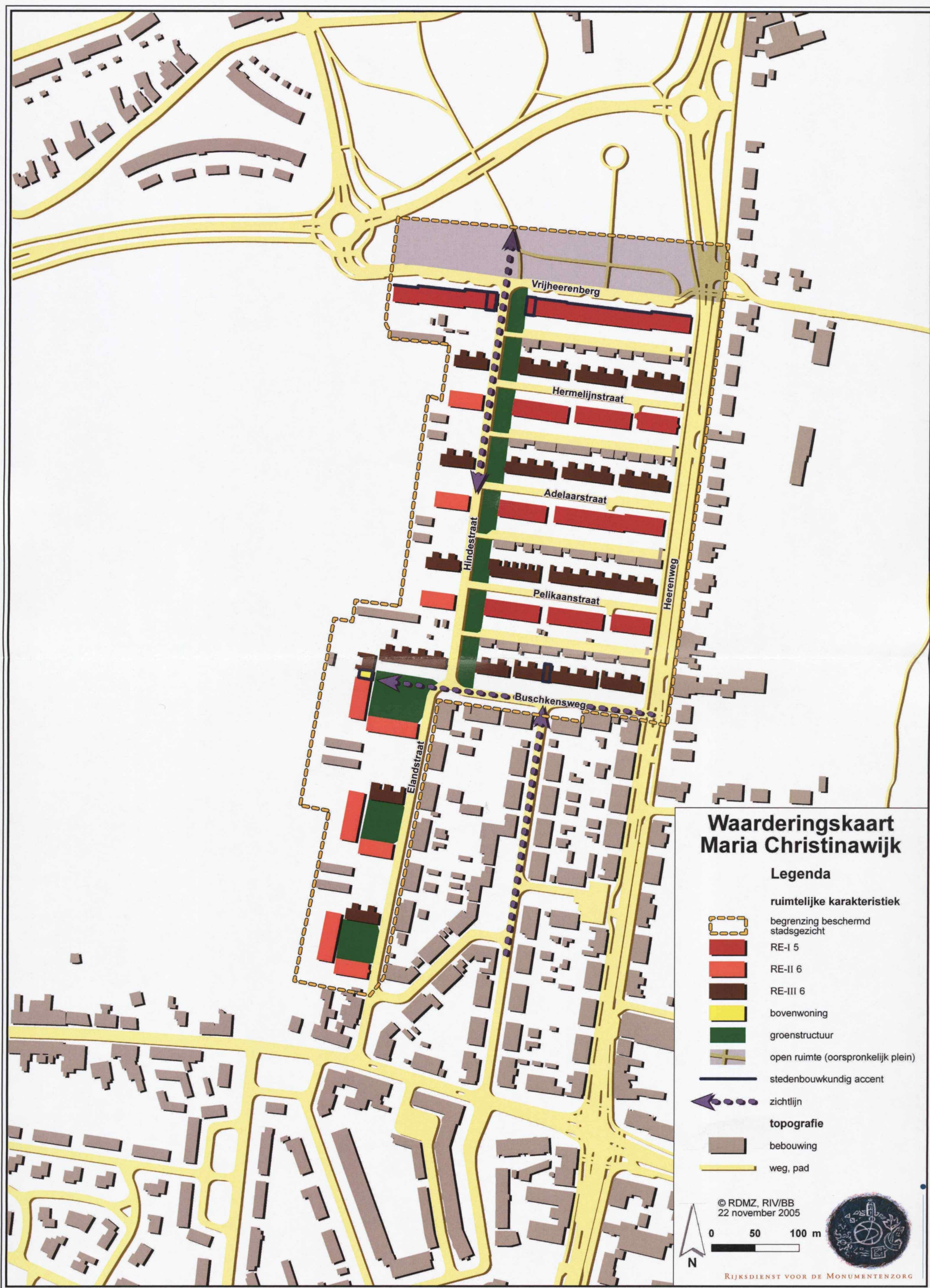

Kaart 2

Oorspronkelijk ontwerp van de Duitse architecten Gonsler en Oechler. Centraal ligt een plein met partijgebouw omgeven door twee woonwijken.

Kaart 4 De omgeving omstreeks 1955. Als enige onderdeel van het oorspronkelijke plan is de zuidelijke woonwijk gerealiseerd.

Kaart 6 *Luchtfoto: Maria Christinawijk*